

Propszt Eszter

A kisebbségi irodalmak közvetítésének egy lehetséges módja

Meglehetősen szkeptikusan ír a kisebbségi irodalmak közvetítésének gyakorlatáról Alexander Ritter: „A szerzők, éppúgy, mint az újságírói és a tudományos kritika, egy olyan irodalmi folyamatban működnek közre, mely az irodalmi élet minden résztvevőjének dilemmát okoz, mivel relativizálja az irodalom művészetként való felfogását, megértését, s ezzel a világ irodalmi-művészi megragadása hitelességének, érvényességének kérdését is felveti. Ez a dilemma egy, a kisebbségi irodalmak természetéből fakadó krízis tünete: a kisebbségi irodalmak produkcióesztétikájának a regionálisan túlmutató művészetdiskurzus nyújt orientációt, míg recepcióesztétikájának a kisebbség pragmatikus igényei (olvasói érdeklődés, identitásörzés), ezenkívül feszültséget okoz az anyanyelv (örökségvédelem, a hazához való kötődés) és a másnyelvű világtapasztalat (kétnyelvűség, idegen nyelv) közti szemantikai eltérés is. Az alacsony példányszám, a főként a kisebbségre korlátozódó érdeklődés, a szűk irodalmi piac, fordítások híján a terjeszkedés lehetősége nélkül (regionális irodalom), valamint az átlagosnál alacsonyabb intellektusú olvasóközönség tartják fenn azt a magába zárt irodalmi körforgást, melyet ideologizálhat egy konzervatív nemzet- és hazafogalom, vagy veszélyeztethet belpolitikai manipuláció, főként a befogadó állam részéről. Közrehat ebben a belterjes irodalomkritika is, melynek képviselői, a vezető értelmiségi réteg szűkössége okán, szerzők, kritikusok, tanárok és irodalomtudósok is egy személyben, és foglalkozásuk tekintetében ettől az irodalomtól függenek. Gyakori következmény, hogy az értékelési szempontokat túlnyomórészt az identitás megőrzésnek igénye adja (kisebbség, haza, örökség) vagy irodalompolitikai normák (állami irodalompolitika), s ezért a kritika aránytalanul nagyra értékeli szerzőket, irodalmat, részben, mondhatni, hamisítva, és hogy a kritika többnyire problematikus, konzervatív vagy hagyományokhoz ragaszkodó művészetfelfogásra hajlik, s így félreviszi a közösségi ízlésformálást.”¹

Ritter vitathatatlanul valós tendenciákról ír, ám, úgy gondolom, vitatható okfejtéssel. Megítélésem szerint a kisebbségi írók és műveik felértékelése nem feltétlenül nagyvonalú gesztus vagy szakmai, anyagi érdekeket fedő, álságos ítélet a kritikusok, kutatók

részéről. Alapulhat elméleti-(kutatás)módszertani felkészületlenségen, barátságosabban fogalmazva: restségen is. A kisebbségi irodalmak könnyű kutatási terepnek tűnhetnek a felületes szemlélő számára, holott épp komplex szociológiai beágyazottságuk révén követelnek több szempontú, differenciált metodológiájú megközelítést.

A következőkben egy olyan módszert ajánlok olvasóim figyelmébe, mely lehetőséget ad a kisebbségi irodalmak rendszerszerű, reflektált és ezáltal ellenőrizhető vizsgálatára, betekintést nyújt ezen irodalmak keletkezési törvényszerűségeibe és működési struktúráiba, valamint ezek ideológiai meghatározottságába, az „irodalmi minőséget” pedig az irodalom társadalmi funkciójára vonatkozólag határozza meg. „Ajánlatom” a magyarországi német irodalom témakörében szerzett több mint tizenöt évnyi kutatói és oktatói tapasztalatra épít.

A módszer alapját az „irodalomelemzés mint interdiskurzuselemzés” elmélete képezi, melyben Jürgen Link a szemiotikai diskurzuselemzés és az irodalomszociológia kutatási szempontjait kapcsolja össze, az irodalmat diskurzusként és társadalmi gyakorlatként határozva meg. Link a társadalmi gyakorlat és a nyelvi jelek „kettős kombinatorikáját” tetelezi:² a diskurzusok társadalmilag meghatározott és egyben társadalmilag meghatározó praxisok, meghatározza őket a szituatív, illetve az intézményi és a szociális kontextus, ugyanakkor maguk is formálóan hatnak vissza az őket formáló erőkre. A sajátos funkció, melyet az irodalom a diskurzusok között betölt, e felfogás szerint arra vezethető vissza, hogy az irodalom – noha alapvetően ugyanazt a nyelvi-szemiotikai elemkészletet használja, mint más diskurzusok – mint nyelvi-szemiotikai struktúra határozottan elkülönül más társadalmi praktikáktól. Az irodalmi diskurzus ugyanis kioldja a hétköznapi vagy akár a speciális diskurzusokban fellelhető jeleket eredeti szövegösszefüggésükből, s úgy szervezi őket struktúrává, hogy a kapcsolatok, melyekbe helyezi (illetve egymással hozza) őket, saját irodalmi koherenciát kölcsönöznek nekik.³ Jürgen Link az irodalom diskurzusok között betöltött szerepét interdiskurzusként írja le. Szerinte az irodalom azok közé az (inter)diskurzusok közé tartozik, melyek a társadalmi munkamegosztás által létrejövő

speciális diskurzusokban szétszórta képződő tudást reintegrálják, és így a speciális diskurzusokon kívül is hozzáférhetővé teszik. Az intézményesített irodalom a hétköznapi és gyakorlati (inter)diskurzusokban megalkotott „elementáris-irodalmi” „imaginatív” elemeket (képi analógiákat, metaforákat, szimbólumokat) dolgozza fel, ezáltal úgynevezett diskurzív pozíciókat foglal el, vagyis társadalmi perspektívákat, értékrendszereket artikulál,⁴ és kapcsolatba lép más, társadalmilag meghatározó diskurzív pozíciókkal. Megerősítheti ezeket, de viszonyulhat hozzájuk kritikusan és ambivalensen is, elidegenítheti őket, megpróbálhatja magát kivonni hatásuk alól, de mintegy utópisztikusan túl is léphet a társadalmilag-kulturálisan adott diskurzív és interdiskurzív kereteken. Azáltal ugyanis, hogy az irodalom mint nyelvi-szemiotikai struktúra határozottan elkülönül más társadalmi praktikáktól, és önmagában is értelmezhető, befogadásakor időlegesen és viszonylagosan képes a valós társadalmi gyakorlat „felfüggesztésére”. Ez azt jelenti, hogy tapasztalatokat nemcsak reprodukálni képes, de modellként konstruálni és „utópiaként” megalkotni is. Az irodalmi interdiskurzivitás hatékonyságát Link összefoglalóan „megélhető applikációs minták” létrehozásában határozza meg, melyek azáltal, hogy tudást integrálnak, és azt szubjektíven teszik hozzáférhetővé, strukturálják a befogadó valóságérzékelését és a valósághoz való aktív viszonyulását.

A kisebbségi irodalmak társadalmi funkciójának komplexebb vizsgálatához ezek az elméleti és módszertani alapok további (Link koncepciójával gondolatilag érintkező) koncepciók által is bővíthetők. A kisebbségi irodalom mint társadalmi produktum keletkezési törvényszerűségeinek vizsgálatába érdemes bevonni a német „kritikai diskurzuselemzés” szempontjait és módszereit⁵, melyeket az a nem irodalmi (hanem politikai, zurnalisztikai stb.) diskurzusok elemzésére fejlesztett ki, hiszen a linki koncepció értelmében az irodalom szövegeinek létrejöttét diskurzusokat integráló folyamatként vizsgáljuk, s ehhez rekonstruálnunk kell azokat az interdiskurzusokat is, melyek az irodalmi interdiskurzus számára vonatkozásul szolgálnak. A „kritikai diskurzuselemzés” módszerei következőképp hozzájárulnak ahhoz, hogy a maga összetettségében tárjuk fel az irodalom szociológiai és ideológiai meghatározottságát.

A kifejtett elméleti-módszertani alapokon feltehetőek a következő kérdések: Hogyan, milyen sémák mentén rendezi, integrálja, illetve modellálja a kisebbségi irodalom a kisebbség történelmi és hétköznapi tapasztalatait? A szociológiai és ideológiai kontextusnak mely elemei mutathatók ki ezekben a sémákban, modellekben; mennyire erősen uralják ideológiai elemek a sémákat, modelleket?

Ahhoz, hogy a modellek „megélhetőségére” is rákérdezzünk, érdemes filozófiai, pszichológiai koncepciókkal is bővíteni az elméleti-módszertani bázist. Tapasztalataim szerint különösen eredményes

a narratív identitás elméletének és a narratív pszichológia téziseinek alkalmazása, hiszen az irodalmi (inter)diskurzuselemzés hathatósága és jelentősége még jobban láthatóvá válik, ha az identitás azon elméleteire vetítjük, melyek identitásokat diskurzív konstrukciókként tételeznek,⁶ vagy egy jelentésközlő folyamat (az időben alakuló, változó) eredményeként írják le az identitást, amelyben az egyén az adott társadalom, illetve kultúra kategóriális viszonyainak bázisán a kategóriák szelektív internalizációjával teremti meg lehetséges azonosulásának kereteit.⁷ Ez a háttér az irodalmat a szocializáció egyik intézményének mutatja, vagy fogalmazhatunk úgy, hogy az identitás (egyik) forrásának, hiszen ezen elméletek szerint az identitás különböző – a többi között az irodalom által rendelkezésre bocsátott – identitáskategóriák és koherens, integrált identitásmodellek⁸ pszichikus leképződése.⁹

Így pontosabban megfogalmazhatóak az „applikációs minták” megélhetőségére vonatkozó kérdések, nevezetesen: Nyit-e a kisebbségi irodalom olvasói számára tapasztalati, illetve (próba)cselekvési tereket? Ad-e lehetőséget olvasóinak az önreflexióra (feszégeti-e azok világeszéklésének hétköznapi és ideológiai korlátait)? Összefoglalóan: Segíti-e a kisebbségi irodalom olvasóinak identitásképzését, s lehetővé teszi-e, hogy tájékozódjanak történelmi és szociális környezetükben?

Érvelésem e pontján már látható, hogy az általam ajánlott megközelítési módban nem merül fel problémaként, amit Alexander Ritter gondolatmenetem kiindulópontjaként idézett sorai dilemmaként írnak le. A produkció- és a recepcióesztétika összefüggéseikben tanulmányozhatók, ugyanazoknak a diskurzív rendszereknek a részeként, s „a világ irodalmi-művészi megragadásának hitelessége, érvényessége” jól körülírt fogalmak mentén vizsgálható. Látható az is, hogy ez a megközelítési mód erős önreflexiót is követel a kutatótól (többek közt értékelési szempontjait illetően), s így nemigen enged teret „felülrértékelésnek”, „hamisító ízlésformálásnak”.

Az elméleti fejtegetések után, az adott keretek követelte rövideggel, indokolt beszámolnom kutatásaim menetéről, eredményeiről is. A kortárs magyarországi német irodalom modelljeit, „applikációs mintáit” vizsgálva először elvégeztem a szövegek irodalomszociológiai elemzését: vizsgáltam a szövegek azon szerkezeti összetevőit, melyek funkcionálisan a diskurzív gyakorlat megszilárdítását vagy konzerválását, vagy megújítását, átalakítását, vagy megkérdőjelezését célozzák, s elemeztem azt az irodalmi „feldolgozási folyamatot”, mely ezeknek az elemeknek önálló irodalmi koherenciát kölcsönöz, s ezáltal megkísérlem a szövegek identitásmenteként való applikálhatóságának kritikáját is. Aztán, a szövegelemzésekből kirajzolódó szemantikai-szemiotikai mintázatok alapján meghatároztam a kortárs magyarországi német irodalom domináns diskurzív pozícióit, vagyis azokat a diskurzív feladato-

kat (társadalmi funkciókat), amelynek elvégzésére, betöltésére az adott pozíciók kialakultak.

Kutatási eredményeim röviden abban foglalhatók össze, hogy azok az applikációs (identifikációs) minták, melyeket a kortárs magyarországi német irodalom magyar nyelvű szövegei hoznak létre, sokkal differenciáltabb identitásalkotást tesznek lehetővé, illetve komplexitásuk révén sokkal megbízhatóbb tájékozódást tesznek lehetővé szociális és történelmi kontextusukban, mint a kortárs magyarországi német irodalom német nyelvű szövegeiben megalkotott minták. (Itt kell megemlítenem, hogy vizsgálódásaimban a kortárs magyarországi német irodalom diskurzusát nem a nyelv alapján definiálom, hanem a magyarországi német etnikai és/vagy nemzeti identitás direkt, azaz szemantikailag explicit konstruálása alapján. Ez azt jelenti, hogy a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzushoz sorolok egy szöveget, ha abban a „magyarországi német” tematikai jegy meghatározó szerephez jut a konfiguráció vagy a konfliktusstruktúra kialakításában. Meghatározásomból következik, hogy magyar nyelvű szövegeket is bevonok a vizsgálatokba, német nyelvű szövegeket viszont, melyek nem a magyarországi német identitás etnikai vagy nemzeti tartalmainak mintájául szolgálnak, kizárok a vizsgálatokból.) A különbség nem a nyelvre vezethető vissza, hanem egyrészt a német nyelvű diskurzív vonulat hosszú ideig tartó politikai meghatározottságára, másrészt a magyar nyelven író szerzők differenciáltabb irodalmi szocializációjára.

Oktatói, irodalomközvetítői tapasztalataim azt mutatják, a magyarországi német irodalom magyar nyelvű szövegeinek, mert applikációs mintáik működőképesebbek, növekvő figyelem jut, és talán olvasótáboruk is növekedést mutat. A német nyelvű vonulatban viszont elengedhetetlennek tűnik a megújulás: ha a kortárs magyarországi német irodalom utat akar találni a közönséghez, nem halogathatja tovább a rögzült gondolkodási- és írássémák alapos elemzését és az azokra való reflektálást. A reflexióban, úgy gondolom, támogatást nyújthat az itt bemutatott elméleteken, módszereken alapuló irodalomközvetítés – s természetesen nemcsak a magyarországi német irodalom esetében. Bár kutatásaim konkrét eredményei nem általánosíthatóak, nem vihetők át közvetlenül más kisebbségi irodal-

makban folyó diskurzív identitásalkotásra, meggyőződésem szerint a megközelítési mód bármely kisebbségi irodalom vizsgálatában eredményes lehet.

Jegyzetek:

¹ Ritter több helyütt kifejti nézeteit. Deutsche Minderheitenliteraturen [Német kisebbségi irodalmak] című kötete (München: Südostdeutsches Kulturwerk, 2001) bőséges válogatást nyújt írásaiból. A saját fordításomban közölt idézet forrása Ralf Schnell, szerk. Metzler-Lexikon Kultur der Gegenwart: Themen und Theorien, Formen und Institutionen seit 1945 (Stuttgart, Weimar: Metzler, 2000) „Minderheitenliteratur” (kisebbségi irodalom) szócikke.

² Vö. Jürgen Link, Elementare Literatur und generative Diskursanalyse (München: Fink, 1983)

³ Vö. Jürgen Link, „Literaturanalyse als Interdiskursanalyse: Am Beispiel des Ursprungs literarischer Symbolik in der Kollektivsymbolik,” Diskurstheorien und Literaturwissenschaft, szerk. Jürgen Fohrmann és Harro Müller, (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988) 284-307; Jürgen Link és Ursula Link-Heer, „Diskurs/Interdiskurs und Literaturanalyse,” Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik 77 (1990): 88-99; Jürgen Link és Rolf Parr, „Semiotik und Interdiskursanalyse,” Neue Literaturtheorien: Eine Einführung, szerk. Klaus-Michael Bogdal, (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1997) 108-133.

⁴ Ezt a funkcióját az intézményesített irodalom főképpen „kollektívzimbólumok” feldolgozása révén tölti be, melyeket az adott kultúra különböző diskurzív összefüggésekben használ, és így nem ritkán különböző értékekkel ruház fel, melyek tehát egy adott társadalmi csoport tapasztalatait szemléletesen és közérthetően fogalmazzák meg, illetve szemléletesen és közérthetően ütköztetik más csoportok tapasztalataival.

⁵ Vö. Siegfried Jäger: Kritische Diskursanalyse: Eine Einführung (Duisburg: DISS, 1993)

⁶ Vö. Ruth Wodak és Rudolf de Cillia és Martin Reisigl és Karin Liebhart és Klaus Hofstätter és Maria Kargl, Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998)

⁷ Vö. Pataki Ferenc, Az én és a társadalmi azonosságtudat (Budapest: Kossuth, 1982)

⁸ Az integráció az irodalmi identitás-modellek esetében elsősorban narratív szervezettséget jelent.

⁹ Vö. Pataki Ferenc, Élettörténet és identitás (Budapest: Osiris, 2001)